

Հ Ա Յ Ք

ՈՐ ՅԱՆՕՏԻՄԱ, Ի ՌՈՒՍԻԱՍԱՆ ԵՒ Ի ՏԱՃԿԱՍԱՆ:

ՀԱՅԿԱԶՁՈՒՆԻ ԻՆՆԵՒՏԱՄՆԵՐՈՐԳԻ ԳՍՐՈՒՄ

բառ խրեանց

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱՌՈՐԱԿԱՆ
ՊԱՅՄԱՆԱՅՆ:

Վարդան պատմագիր երեքտասաներորդի դարուն անկորուստ պահեալ է մեզ զաւանդ ինչ վաղեմի՝ երէ մինչդեռ առաքելաշնորհ Լուսաւորիչն Հայաստանեայց մեծն Գրիգորիոս առանձնացեալ ճգներ ի խոխոմս լերինն Սեպոն, յաստուածայնոցն խոկմունս պարապելով, յայց ել առ նա արքայն Տրդատ՝ որ նորա քարոզութեամբն դարձեալ ի քրիստոնէութիւն եւ ի նորին ձեռանէ գմկրտութիւնն ընկալեալ էր: Առեալ սրբոյ Հայրապետին ի ձեռս իւր զտուսերն՝ զպարգև մեծին Կոստանդիանոսի, զոր ընդ մէջ ածեալ ուներ քազաւորն, ամբարձ գայն ընդ օդս, եւ եկաց մնաց սուսերն այնպէս զօրութեամբ նշանի սրբոյ խաչին որով կնքեաց զայն երանելին՝ զմարգարեականս զայս բարբառելով բան, երէ « Յելանելն արիական ազգին (Ֆրանկաց) երեւի նշանս այս, զոր առեալ շրջեցուցանեն ընդ ինքեանս: » Այս աւանդ խորհրդական իմն նշանակ է յուսիցն եւ տեւեցանաց՝ որովք հայաստան ժողովուրդք հաստատեալ ունին զաջս սրտիցն հանապազ յարեւմտեան կողմն աշխարհիս. քանզի աստի իսկ՝ ծագեաց նոցա յոյս, եւ աստուստ ակն ունին նոքա փրկութեան. եւ մի ի բացայայտ նկարագրաց բուսոյ բարուցն որով որոշին նոքա յայլոց ազգացն արեւելից այս է՝ զի սիրեն յոյժ զպարութիւնս եւ զքաղաքական կրթութիւն եւրոպայ. եւ զտոյն տեսանեմք ընդ ամենայն իսկ ժամանակս անցից աշխարհին պատահեալ՝ յորս ճարակ ինչ սննդեան գտանէր սերն այն եւ արտրձակ:

Ամբողջ բոլր Վարդանայ աշխարհագրի. (եւ ոչ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ պատմագրի, որպէս է արդեօք իմանալ ի խօսից Պարոն Տիւրքիի) այս է « Աստուածարեւակ լեան Սեպոն, ուր հան-
« զեալ սուրբ Լուսաւորիչն: Անդ կայ հանապանի բուրն Տրդատայ, զոր ետ նմա Կոստանդիանոս քազաւորն: Եւ յորժամ
« խնդիր արար Տրդատ քազաւորն Լուսաւորիչն, զնացեալ եզիտ
« զնա ի լեան Սեպոն. եւ նա ասաց նմա զշեջումն ազգին Ար-
« շակունեաց. եւ առեալ զբուրն՝ օծեաց իրրե զխաչ, եւ եղ անդ
« բանին Աստուծոյ, եւ ասաց՝ քե յելանելն արիական ազգին
« երեւի նշանս այս, զոր առեալ շրջեցուցանեն ընդ ինքեանս...
« Յետոյ Պարզ վարդապետն Յովնաննէ շրջեցաւ ի սեղիսն, եւ ել

LES ARMÉNIENS

EN AUTRICHE, EN RUSSIE ET EN TURQUIE.

LA SOCIÉTÉ ARMÉNIENNE

AU XIXe SIÈCLE.SA SITUATION POLITIQUE, RELIGIEUSE
ET LITTÉRAIRE.

Une ancienne légende que nous a conservée un historien arménien du XIIIe siècle, Vartan, nous apprend que l'apôtre de l'Arménie, saint Grégoire l'Illuminateur, s'étant retiré dans les âpres solitudes du mont Sebouh pour s'y consacrer tout entier à la vie contemplative, le roi Tiridate, qui à sa voix s'était converti au christianisme et qui avait été baptisé de sa main, vint le visiter. Le saint, prenant en main l'épée que le monarque portait à sa ceinture, et qui était un présent du grand Constantin, l'éleva en l'air, où elle se maintint par la vertu du signe de la croix que Grégoire fit sur elle, tandis qu'il prononçait ces prophétiques paroles: « Lorsque la race des braves, la nation des Franks, arrivera, la croix apparaîtra sur le sommet de la montagne. » Cette légende est l'expression symbolique des espérances, des aspirations qui de tout temps ont tourné les regards de la nation arménienne vers le monde occidental. C'est de là que lui est venue la lumière et qu'elle attend sa rédemption. Un des traits saillants de son caractère, celui qui la distingue entre tous les autres peuples de l'Orient, c'est un goût prononcé pour les littératures et la civilisation de l'Europe, qui s'est manifesté aux différentes époques de son histoire, lorsque ce goût a trouvé un aliment pour l'exciter et une occasion favorable pour se développer.

Nous citerons ici le texte même de Vartan le géographe, — et non de Vartan le Grand de Partzerpert, l'historien, ainsi qu'on pourrait le croire d'après l'expression de l'auteur: — « La montagne divine de Sébouh, où décéda le saint
« Illuminateur. C'est là que se trouve l'épée *havalani* de Tiri-
« date, qui lui fut donnée par l'empereur Constantin. Car
« Tiridate, s'étant mis à la recherche de l'Illuminateur, le
« trouva sur la montagne de Sébouh. Saint Grégoire lui pré-
« dit la destruction de la race des Archagounis (Arsacides);
« ensuite, il lui prit son épée, l'oignit en forme de croix, la
« suspendit (dans l'air) par la parole divine, et dit que lorsque

« Ի գլուխ լերին, զոր այժմ Գոհանամբ ասեն Սեպուհոյ ծայրին, « եւ ետես աչօք զնշանն զայն եւ համբուրեաց : »

Իսկ ինքն Յովհաննէս վարդապետ Պլուզ, որ եւ Երզնկացի, աշակերտ Վարդանայ պատմագրի, ի ներքողական ճառին իւրում որ զսրբոյ Լուսաւորէն՝ բեպեա եւ հաստատել իմն բուի զաւանդուրիւնն զայն ազգային, այլ ի բաց բօրափե զնրաշալին կախումն խաջածն բրոյն ընդ օդս. քանզի ասէ. « Կանգնեաց զիրկական « նշան խաջին ի նշանաւոր տեղիս, եւ ամբակուտ զիտուք պար- « փակեաց զձորոց եւ զքարանցն բազմութիւն. որ եւ զգէնն ար- « քայական... յօրինէր ի կենաց զործիս, եւ կայ այժմ ի պանեստի « ի քեզ, ո՞վ ամենագով Սեպուհ՝ սրբութեան տեղի : »

Չսոյն եւ բան շարականին ակնարկէ. « Խորհուրդ խաջելոյն՝ « զերանրաշ տեղոյն Գողգորայ՝ ծածկապէս ի ամին լերին տեսա- « նի. զէնն արքայական՝ սպանմանն զործի՝ կենաց արքային ի « կենաց զործիս նուիրեալ : »

« Արիական ազգ » զՊարս եւ զՊարսեւս իմանային նախնիք մեր ի նուումն. այլ յայտ աւանդութեան որ ի ժամանակս Ռուրի- նեանցն քազաւորութեան բուի հնարեալ յուսով՝ չիք երկրաշարիւն երէ զերոսպացոցն քրիստոնեայ պետութեանց սասցեալ է ի գովեատ զործոցն քաջութեան զորս խաջակիրքն զործին :

Անծանօք բառդ « հաւանլանի » կամ ըստ այլ օրինակաց « հաւայանի », եւ ըստ Քղբոյ դաշանցն « հաւելէն », — բուի բէ իցէ սլաւեան բառն « սնպլեա » (յորմէ զերմանականն « սա՛պլե » եւ իտալական « շիսպօլա » եւ զաղղիարեն « սապա »), այն է սուսեր մեծ միասայրի կորածն՝ որ երբայով երբայ մինջեւ ի ծայրն եւ լայնի: Այս ձեւ սուսերի յԱրեւելից մտեալ ասի յերոսպա ի հինգերորդ դարու: — Սակայն մարբի համարել երէ յարարացի բառն « հեվելանի » կամ « հեվիլնաք » ի մեզ մտեալ իցէ, որ նշանակէ « անազին, սոսկավիրխար : »

Անդատին ի սկզբանէ չորրորդի դարուն ընդե- լացեալ Հայոց ի ծանօթութիւն Աւետարանին ի Յունաց անտի հուպ առ իւրեանս բնակելոց ի Փոքրն Ասիա, մեծաւ եռանդեամբ տարփացան ի սեր բարբառոյ դաստիարակացն իւրեանց ի հաւատոյս, եւ յընթերցումն ընտիր ընտիր մատենից նոցին: Խուռն բազմութեամբ զիմեցին յԱրեւս, յԱղեքսանդրիա, ի Կոստանդնուպօլիս եւ ի Հռովմ, եւ յոտն ի մատին դեզերէին անյազ փափաքմամբ զրեմրիւքն դասախօսութեանց յորս զիտութիւնք եւ դպրութիւնք եւ իմաստասիրութիւն մեծաւ հոջակաւ պայծառանային. սակայն առաւել քան այլ ամենայն ուրեք յԱրեւս յաճախեցին նօքա եւ անդ եղեն նշանաւորք, անդ եւ երանելոյն Բարսղի գտան արոտակիցք եւ ուսումնակիցք: Աւանդէ սուրբն Գրիգոր Նազիանզու երէ մինջդեռ տակա- վին ի սեւամս եր ուսումնական վարժից հանդեր- ձեայն այն Կեսարիոյ հայրապետ, վե՛հ իմն յուզեցաւ ընդ նա եւ ընդ հայկազն պատանիս, որք եւ յաւարտ իւրեանց հրահանգացն լինելով, եւ զիմաս-

« la nation des braves s'avancerait, ce signe paraissait et « serait promené par eux avec eux... Plus tard, le docteur « Jean, surnommé Blouz, visita ces endroits, il monta sur « la cime de la montagne Sébouch qu'on appelle aujourd'hui « *Cohanam*, il vit le signe de ses propres yeux, et le baisa. »

Le docteur Jean Blouz, le même qui s'appelle aussi Erzen- gatsi, disciple de Vartan l'historien, paraît confirmer cette légende nationale dans son panégyrique du saint Illumina- teur, mais il la dégage de la suspension merveilleuse de l'épée dans l'air : « Il érigea le signe salutaire de la croix dans des « endroits importants, dit-il, et, par ces armes victorieuses, « protégea la multitude des vallées et des rochers... Saint « Grégoire transforma en instrument de vie cette arme meur- « trière du roi, et elle est conservée en vous, ô montagne sa- « crée, ô Sébouch le béni ! »

L'hymnaire arménien fait allusion en ces termes à la même tradition : « Le mystère de celui qui fut crucifié sur la su- « blime hauteur de Golgotha apparaît en quelque sorte « sur cette montagne : l'arme royale, instrument de mort, « y est consacrée au roi de la vie comme un instrument « de vie. »

Sous la dénomination de *nation des braves* les anciens auteurs arméniens désignaient les Perses et les Parthes. Cependant dans cette légende, probablement inventée sous la dynastie des Roupéniens, il paraît certain que, par suite des exploits des croisés, ce nom désigne les puissances chrétiennes de l'Europe.

Le mot *havhalani*, ou *havalani* d'après d'autres manuscrits, et *havêlên* d'après le *Traité d'alliance* de Tiridate, nous paraît le même que le mot slave *sabla* ou l'allemand *sabel*, dont les Italiens ont fait *sciabola* et les Français *sabre*, — c'est-à-dire cimeterre, glaive à lame recourbée à un seul tranchant, et qui va en s'élargissant jusqu'au bout. On sait que l'usage du sabre passa de l'Orient en Europe vers le ve siècle. — On pourrait cependant le faire dériver du mot arabe *hévêlani* ou *hévêlnak*, qui signifie *terrible, effrayant*.

Dès le commencement du ive siècle, les Armé- niens, initiés à la connaissance de l'Évangile par les Grecs de l'Asie mineure, leurs voisins, s'épri- rent tout à coup d'un vif enthousiasme pour la langue de leurs instituteurs religieux et les chefs- d'œuvre qui l'ont enrichie; Athènes, Alexandrie, Constantinople, Rome, les virent accourir en foule et se presser autour des chaires où les sciences, les lettres et la philosophie étaient alors enseignées avec tant d'éclat; mais ce furent surtout les écoles d'Athènes qu'ils fréquentaient et où ils se distin- guèrent le plus, c'est là qu'ils se rencontrèrent sur les mêmes bancs avec saint Bazile. Saint Grégoire de Nazianze raconte que le futur évêque de Césa- rée, alors encore à ses débuts scolaires, eut avec eux une vive discussion, dans laquelle les Armé- niens, qui avaient déjà terminé leurs cours d'étude, se prévalaient de l'honneur qui leur avait été con- féré de revêtir la robe philosophique. Le plus il- lustre de ces représentants de l'Arménie dans la

տասիրական աղարողներն զպատիւ արկեայ զանձամբ, ճոխանային իմն ի վերայ նորա : Հոյակապ քան զամենայն որդիս Հայաստանեայց ի մայրաքաղաքին Ատտիկեայ գտաւ Պրոյերեսիոս, գորմն եւնապիոս ճառէ յիւրումն Պատմութեան վարուց իմաստասիրաց. սա այնքան պայծառացաւ, ասէ, ի պերճախօսութեան բեմբին՝ զի անդրի ի պատիւ նորին կանգնեցաւ ի Հոովմ, այսպիսի ինչ դրոշմեայ ունելով արձանագիր. ԳՇԽՈՅՆ ՀԱՍՍՐՍԿԱՅ ՀՈՒՎՄ՝ ԱՐԲԱՅԻՆ ՊԵՐՃԱԽՍՈՍՈՒԹԵԱՆ. Մի յաշակերտաց անտի Պրոյերեսեայ էր սուրբն Գրիգոր Նագիանգացի, որ եւ տաղս ինչ ունի յօրինեայ ի գովեստ ջնաշխարհիկ հանճարոյ իւրումն վարժապետի :

Պրոյերեսիոսն այն հայկազն անձանօր է մեզ անուամբն եւ պատմութեամբ ի մերոց մատենագրաց զիրս. սակայն ի դեպ է կարծել երէ ի մանկութենէ յԱտտիոք եւ յԱրենս սնեալ՝ հելլենացի ստեալ էր անուն : Կամ բէ Պարոյր եւ կամ այլ ինչ այսպիսի յորջորջէր, եւ ի Յունաց եւ յԱտտիոցն անուղղախօսից Պրոյերեսիոս կոչեցաւ :

Յայնմ ժամանակէ հետէ եւ ընդ դարս բազումս, հանապազօրոյ ջանիւ եւ մեծաւ աշխատութեամբ հետամուտ եղեն Հայք վարժից հելլեն դպրութեան, եւ զընտիր ընտիրս ի մատենագրացն յունաց, զքերթողս, զպատմագիրս, զիմաստասէրս եւ զգափագետս փոխեցին ի հայ լեզու. բայց որ առաւել քան զայսն սիրելիք եղեն նոցա եւ ցանկալիք՝ աւագագոյնքն եւ իմաստնագոյն քարոզք էին եկեղեցւոյն Յունաց, որպիսիք ոմանք ճանաչին սուրբն Աբանաս, սուրբն Բարսեղ Կեսարացի, սուրբն Գրիգոր Նագիանգացի, Կիրեղեանքն երկօրին երանելիք՝ Երուսաղեմին եւ Աղեքսանդրու, սուրբն Յովնան Ոսկերեան, սուրբն Եպիփան այլովքն հանդերձ : Ի բարգմանութիւնս անդ գրուածոց հարանցդ ոչ սակաւ ճառք եւ հատուածք ամբարեայ պատին՝ որոց բնագիրն ոչ եւս ուրեք գտանի : Յետ վերստին նորոգելոյ հայկականացն դպրութեանց ի ձեռն միաբանութեան Մխիթարեանց, յորովք յերկասիրութեանց անտի որ յանգիւտ ինչ կորուստ մատենայ կարծէին՝ անխոնջ հետազօտութեամբք իմաստնոցն այնոցիկ վարդապետաց ի գիւտս եկեայ եւ հրապարակեցան. զոր օրինակ եւսերեայ Քրոնիկոն կանոնքն, Փիլոնի գրեւոյն հատուածք, եւ սրբոյն Եփրեմի եւ սրբոյ Ոսկերեանին գրուածոց մասունք : Ի պակասել բնագրացն պատուականք են բարգմանութիւնքդ, քանզի եւ ճշգրիտս յոյժ ունին զվերպարանս բնագրացն, եւ հնութեամբն կարի իմն նոցին մերձաւորք : Եւ պատճառք ճշգրտութեանս այսորիկ ոչ այն միայն

capitale de l'Attique fut ce Proæresius dont parle Eunape dans ses *Vies des Philosophes*, et qui s'était fait dans la chaire d'éloquence qu'il occupait une telle réputation, qu'à Rome on lui érigea une statue avec cette inscription : *Regina rerum Roma regi eloquentiæ*. Parmi ses élèves, Proæresius compta saint Grégoire de Nazianze, qui nous a laissé une pièce de vers où il célèbre les rares talents de son maître.

Les auteurs arméniens ne font aucune mention du nom ni de la vie de ce personnage. Il est probable que Proæresius, élevé, dès son enfance, à Antioche et à Athènes, avait adopté un nom grec; cependant on peut aussi supposer qu'il s'appelaient Barouir ou Paroir, ou autrement, et que les Grecs et les Syriens ont hellénisé ou défiguré son véritable nom.

A partir de cette époque, et pendant plusieurs siècles, les Arméniens ne cessèrent d'étudier la littérature grecque avec une infatigable ardeur, et de lui emprunter ses meilleurs auteurs, poètes, historiens, philosophes et mathématiciens, qu'ils traduisirent dans leur langue; mais leurs prédilections furent surtout pour les grands orateurs et les docteurs les plus savants de l'Église grecque, saint Athanase, saint Basile de Césarée, saint Grégoire de Nazianze, les deux saints Cyrille, de Jérusalem et d'Alexandrie, saint Jean Chrysostome, saint Épiphan, etc. Ces versions nous ont conservé nombre de traités ou de fragments de ces Pères, dont l'original a péri. Depuis la restauration des études arméniennes par la congrégation des mekhitaristes, et grâce aux recherches persévérantes de ces doctes religieux, plusieurs de ces ouvrages que l'on croyait irrévocablement perdus, comme la *Chronique* d'Eusebe, des parties de Philon, de saint Éphrem, de saint Jean Chrysostome, ont été retrouvés et ont vu le jour. A défaut de l'original, il est précieux de posséder ces traductions, qui en sont un calque aussi exact que possible, et qui remontent elles-mêmes à une haute antiquité. Cette fidélité tient non-seulement à l'intelligence approfondie que les Arméniens avaient acquise de la langue grecque, mais aussi au mécanisme de leur idiome, qui se prête admirablement à reproduire le génie de cette langue. En effet, l'une et l'autre appartiennent à

է զի քաջավարժ էին Հայք ի հմտութեան յունականին, այլ զի եւ բարբառոյ նոցին այնպիսի իմն յօրինուած է զի զհնչէն լեզուին զտիպս սքանչելապէս ճշդութեամբ կարողանայ ընծայեցուցանել: Քանզի եւ երկօքին բարբառօք ի դասուէ անտի հնդկագերմանական լեզուացն են, եւ ի յոյով ինչ իրս ցուցանեն ընդ իրեարս նմանութիւն. բայց միայն հայերենն խիտ առ խիտ բաղաձայնս ունելով եւ խոշորաձայն զոյով որպէս եւ ամենայն լեռնաբնակաց մարդկան լեզուք, յայտ իմն առնէ երէ վաղնջագոյն եւս ունի զիւր ծագումն, եւ ժօտաւորագոյն նախատպին գտանի. քեպեռ եւ յերկաքանչիւրումն եւս նոյն ճոխութիւն է բառից եւ անուանց եւ քերականական ձեւոց, նոյն դիւրագարձ ոճք ասացուածոյ եւ նոյն զօրութիւն բառակազմութեան ի ձեռն նորանոր եւ անբիւ բարդութեանց: Տայտ իսկ է զի բազումք ի լեզուացն արեւելից, եւ մանաւանդ սեմականացն անուանեալ ազգաց լեզուք, ի մեռելոց համարի են արդ, իբր զի ջմարքին կերպարանափոխս լինել եւ զուգաշաւիղ հետեւմամբ ի յարմարութիւն գալ յեղափոխութեանց մարդկայինս ազգի, այլ կան եւ մնան ի պայմանի անդ յորում էինն որք զնոսին բարբառէին ժողովուրդք. իսկ հայկազնեանն մշտադաշար ունի կենդանութիւն, եւ իբրու յսկանէ ուստեք աղբերանան ի նմանէ անհատանոս բղխմամբ այն ամենայն ասացուածք զորս պահանջիցեն յառաջատութիւնք գիտութեանց եւ քաղաքական բարեկրթութեան: Որ ինչ միանգամ յարուեստականսն մեր բառարանս գտանին բառք նորաննաքք եւ կարի իսկ մանուածոյք եւ դժուարալուրքք, ի հայերեն լեզուի անշան դիւրութեամբ կազմին եւ յօրինին յւրոցն իսկ տարերաց որ ի սեպհական Բառարանին:

Խոնականն այն միանգամայն եւ փութաշան հետամտութիւն վարժից հնչէն դպրութեան իբրեւ ի հարկէ իրացն ազդեցութիւն յոյժ գործեաց ի բարգաւաճումն հայկականին: Քանզի ի յունական կամ յարեւմտեան հանձարոյ անտի ուսան Հայք զոր այլքն յարեւելեայց անգիտացան մինչեւ ի սպառ՝ զարուեստ նուաճելոյ զճնունդս մտաց եւ զբոխս երեւակայութեան ի ներքոյ կանոնաց տրամարանութեան, զինարս դարձուածոց եւ ըզջափ դնել ոճոյ, զնկարադրոյժ յօրինուած զժազրին իմաստնապէս սահմանելոյ, եւ զշարժմունս անպաճոյճն եւ անխտոր պերճախօսութեան: Այս գեղեցկութիւնք փայլեն մեծապէս ի բազումս իմատենագրացն յայնցանէ, այլ գերագոյն իմն պայծառութեամբ ըմբարին իմատենագիրս դարուն հինգերորդի, որ ոսկեղինիկն է դար հայկական դպրութեան:

la famille indo-germanique et trahissent entre elles plus d'une affinité, avec cette différence que l'arménien, hérissé de consonnes et rude comme tout dialecte parlé par des montagnards, annonce une origine plus ancienne, plus rapprochée du type primitif; mais de part et d'autre c'est la même fécondité dans la nomenclature lexicographique et les formes grammaticales, la même flexibilité de construction, la même puissance de créer indéfiniment de nouveaux composés.

Tandis que la plupart des idiomes orientaux, principalement ceux des peuples de race sémitique, sont morts, en ce sens qu'ils sont inhabiles à se transformer pour suivre une évolution sociale différente de celle dont ils émanent, la langue arménienne reste toujours vivante, et comme une source d'où jaillissent sans cesse toutes les expressions que le progrès des sciences ou de la civilisation peut réclamer. Les termes les plus artificiels, les plus compliqués de nos vocabulaires technologiques sont rendus par elle sans efforts, avec les éléments que lui fournit son dictionnaire et sans qu'elle ait à faire ailleurs aucun emprunt.

Cette culture à la fois savante et passionnée des lettres grecques dut nécessairement exercer une profonde influence sur le développement de la littérature arménienne. C'est l'esprit grec ou occidental qui révéla aux écrivains qu'elle a produits ce que les Orientaux ignorèrent presque toujours, l'art de subordonner les conceptions de l'intelligence et de l'imagination aux règles de la logique, les artifices et la sobriété du style, l'économie d'un plan sagement tracé, et les mouvements d'une éloquence naturelle et sans écarts. Ces qualités, qui brillent dans un grand nombre de ces écrivains, se retrouvent à un haut degré dans ceux du ^ve siècle, l'âge d'or de cette littérature.

Չոր ինչ ի հնումն սեր եւ ըղձակերտութիւն ունին Հայք առ հելլենական բարբառ, զնոյն զարդիս ցուցանեն առ այն լեզու որ ի մերոց ժամանակացս քաղաքածողով ընկերութեան մարդկան տիրապետեալ ունի զաշխարհս համօրէն՝ հանգոյն լեզուին Հոմերի եւ Գեմարենեայ, քանզի եւ ըստ նորին օրինակի անբերի նախատիպ է սա բարեմարդկութեան, յատակ եւ պերճ բարգման մարդկեղեն մտաց, եւ յոլովագունից ծնող անմահական մատենագրութեանց, — զգաղղիական լեզուես ասեմ: Ի վարժոցսն զորս կանգնեցին Հայք՝ ոչ յնրոպա միայն, այլ եւ ի բուն իսկ ի գաւառս Ասիական Տաճկաստանին, ուսումն լեզուիս մերոյ եւ դպրութեան մի ի հիմանց է հրահանգացն, եւ գլխաւոր մասն համարեալ խնամոց դաստիարակութեան մանկտոյն: Չսոյն յայտ առնեն եւ նմանողութիւնք կամ բարգմանութիւնք բազմաց ի մերոցն ընտիր մատենագրաց, վիպասանութեանց ժամանակիս աշխարհաբարոզ եղելոց ի միջի մերում, եւս եւ օրագրաց եւ լրագրաց: Յոլով պատճառք են արդեօք յարելոյ Հայկազանց ըստ այսմ օրինակի յիմաստս եւ ի քաղաքական կրթութիւն արեւմտեայց, եւ զլուս պատճառացն այնոցիկ քրիստոսականն է հաւատ. սակայն մի յայնցանէ՝ սկզբնաւորական եւ ներքին, որ յազգաբանական գիտութիւնն առնու զիւրն բացատրութիւն, է մերձաւորութիւն տոնմի: Չիք երկրայութիւն զի Հայք արեւանաւորք են եւ համարարուք այնր բազմաբիւ տոնմի ազգաց եւ ժողովրդոց, որ չու արարեալ յԱսիոյ՝ ի խանձարրոց ծնեղեանն՝ բնակե արդ ի սփիւռս եւրոպայ, եւ անուանեալ կոչի հնդկեւրոպեան կամ յարեւական տոնմ:

Թեպէտ եւ բազումք բազում ինչ գրեցին զՀայոց, սակայն քերականաւ են յոյժ յոյժ որ ինչ զնոցանէ ծանօթութիւնք յնրոպա, այլ եւ խառն բազմութիւն մոյար տեղեկութեանց յածի աստ զնոցանէ: Յանհնարից իմն է տալ զհանրական ինչ նկարագիր զՀայոց ի ժամանակի աստ յայսմիկ՝ յորում ցիր եւ ցան տեսանին նորա ի գանազան աշխարհս եւ ընդ ձեռամբ այլեայլ պետութեանց: Են են արդարեւ ի նոսա տիպք ինչ բարուց եւ սովորութեանց որ զազգայինն ունին զնկարագիր, սակայն եւ խտիրք մեծամեծք նշմարին ըստ գանազան աշխարհացն եւ ժամանակաց յորս բնակեն: Հայկազանն որ ի Հնդկիս՝ ազատական հպատակ Անգղիոյ, տուրեւառիկ վաճառաշահութեամբ ճոխացեալ. Հայկազանն որ յԱստրիա՝ տէր մեծաց կալուածոց եւ ստրկաց բազմութեան, եւ իւրոյ

Au goût que les Arméniens ont manifesté pour le grec dans l'antiquité s'est substitué celui de la langue qui, dans nos sociétés modernes, a conquis l'universalité qu'eut autrefois celle d'Homère et de Démosthènes, parce qu'elle est comme celle-ci le type le plus parfait de l'urbanité, l'expression la plus nette, la plus élégante de la pensée humaine, celle qui a enfanté le plus de chefs-d'œuvre immortels, — je veux dire la langue française. Dans les écoles qu'ils ont fondées non-seulement en Europe, mais jusque dans les provinces de la Turquie d'Asie, l'étude de notre langue et de notre littérature forme une des bases de l'enseignement, et est considérée comme l'élément principal de toute éducation soignée.

L'influence de cette étude s'est révélée par l'imitation ou la traduction de plusieurs de nos auteurs classiques, des romans contemporains le plus en vogue parmi nous, de nos revues et de nos journaux. Ces sympathies pour les idées et la civilisation occidentales, indépendamment de toutes les causes qui ont concouru à les provoquer, et dont le christianisme est la principale, en ont une originelle et intime dont la science ethnologique fournit l'explication, l'affinité de race. Il est démontré que les Arméniens se rattachent et par le sang et par la langue à cette grande famille de peuples qui, partie de l'Asie, son berceau, couvre maintenant toute l'Europe, et qui a reçu le nom d'indo-européenne ou japhétique.

Quoique l'on ait beaucoup écrit sur les Arméniens, il n'en est pas moins vrai que l'on ne les connaît en Europe que très-imparfaitement, et qu'une foule de notions erronées circulent sur leur compte. Dans l'état de dispersion où ils s'offrent à nous aujourd'hui, vivant dans des pays ou sous des gouvernements très-divers, une description générale ne saurait leur être appliquée. Sauf certains traits qui constituent le fond du caractère national, il y a en eux des différences notables à observer d'une contrée à l'autre et suivant les temps. L'Arménien des Indes, sujet libre de l'Angleterre, enrichi par le commerce; l'Arménien grand propriétaire en Autriche, seigneur féodal et premier magistrat de son district; l'Arménien élevé en Russie à d'éminentes fonctions militaires ou ci-

գաւառին գաւառապետ . Հայկազնն ամբարձեալ ի Ռուսիա ի գերագոյն բարձս աւագութեան զինուորականս եւ քաղաքականս¹, ոչ ունին բնազմանութիւն ընդ Հայկազննն որ նպատակ եւ նարկատուն էր երբեմն, եւ է իսկ մինչեւ ցայժմ, օսմանեան ինքնակալութեան . եւ սակայն աշխարհաշրջիկ ուղեւորք եւրոպացիք, մեծաւ մասամբ անգեոք բարբառոյ եւ դպրութեան Հայաստանեայց, զսա նամարեցան բազում անգամ ճշգրիտ նախատիպ եւ բնիկ գաղափար ազգին ողջոյն, եւ զայն եւս յանշրագոյնս ի գաւառացն Տաճկաստանի նկատելով եւ կամ յամենազգի եւ ի խառնամբոխ ժողովս ընկերութեանցն Պերայ որ ի Կոստանդնուպօլիս : Եւ սակայն երէ ոք անմասն գտանիցի յայտմ կանխածանօթ տեղեկութենէ, զիմրդ կարող իցէ զիտել երէ զինչ էր ազգն այն յերբեմն ժամանակի՝ յորում լաւագոյն բաղդի պատանեալ՝ ինքնօրէն աղիկամի անձնիշխանութեամբ ճոխանայր : Զիմրդ ննար իցէ ընտրել եւ առնուլ զբնաւորականն նորա լաւութիւնս եւ զբերութիւնս յայնցանէ որ յետ գերութեան եւ աւերածոյ աշխարհին մուտ գտին ի Հայս, եւ անցելոցն նետազօտութեամբ լուսաւորել զտեսարան այժմու նանգամանաց նորին :

ԵԳ. ՏԻԻԼՈՐԻԷ :

(Մնացուածն յառաջիկայս :)

viles¹, ne ressemblent en rien à ce qu'était autrefois et à ce qu'est encore aujourd'hui l'Arménien raya de l'empire ottoman, et c'est cependant sur ce dernier type, observé quelquefois au fond des provinces les plus misérables de la Turquie d'Asie ou au milieu de la société cosmopolite et équivoque de Péra à Constantinople, que la nation a été jugée le plus souvent, et que son portrait a été tracé par des touristes, la plupart étrangers à la connaissance de sa langue et de sa littérature.

Cependant, sans ces notions préalables, comment savoir ce qu'elle fut autrefois, lorsque dans des temps meilleurs elle avait l'exercice et la conscience de son individualité? Comment distinguer ses qualités et ses défauts naturels de ceux que lui ont imposés la conquête et l'oppression, et, par l'étude du passé, éclairer le tableau de sa situation présente?

ÉD. DULAURIER.

(La suite au prochain numéro.)

¹ Ի բնա Հայկազննն որ յնկզղիս յիշատակ արարից գասպեան Աղեքսանդրէ Ռաֆայելիկ Դարամեան, որ երեսփոխան էր Անք-Ալպանս աւանի ի Հերթֆորտշայր՝ ի ստորնումն խորհրդարանի աշխարհին, եւ որ վախճանեցաւ ի Լոնտոն յերից ամաց նեակ, բողեալ զվարբամութիւն իր 16 միլիոն ֆրանքաց : Իսկ յԱւստրիա, եւ մանաւանդ ի Մաճառոս, նշանաւոր է ազգատոմն ճրագեան ի Կրոս-Պէքերէք, արդ առաւելապէս ծանուցեալ մաճառ անուամբս Կերբեանֆի, զոր ընկալելաչ է ի Յովսեփայ կայսերէ երկրորդէ յամբառնալ անդ նորին շնորհիւն յազնուականութիւն . եւ այնք ազգատոմի սեպնական կալուած է երկիրն Պոպտաանուանեալ : Անդրանիկն յերկուց Կերբեանֆի նարազատաց՝ Գուփք անուն գաւառապետ էր երբեմն, եւ արդ եւս խորհրդական է կայսերական : Յիշեցից եւ զազգատոմն Քիշ ի Գրմըշվար, տէր ստացուածոց՝ որոց զինք նասանէին ցմիլիոնս վեց կամ եօթն, եւ որոյ ցեղապետն երնեստ Քիշ գեղապետ՝ նրացանանար մահուամբ սպանաւ, եւ ինչք իւր յարբունիս զբաւեցան, փոխանակ զի կցորդ լեալ էր եւ նա աղմկին յուզելոյ ի Մաճառոս : Յառաջիկայ գրութեանս դեպտացի ինձ յիշատակ առնելոյ եւ զբազմաց քաջանամբու Հայկազննն որ ի Ռուսիա :

¹ Parmi les Arméniens d'Angleterre, je citerai M. le chevalier Alexandre Raphaël Gharamian, représentant à la chambre des communes le bourg de Saint-Albans, dans le Hertfordshire, mort il y a trois ans à Londres, laissant une fortune d'environ 16 millions de francs; en Autriche et en Hongrie particulièrement, la famille Djerakian, de Gross-Reeskerek, plus connue maintenant sous son nom hongrois de Gyertyanfi, qu'elle prit lors de son anoblissement par Joseph II, et à laquelle appartient le domaine seigneurial de Bobda. Des deux frères Gyertyanfi, l'aîné, M. David, était naguère préfet de district et est encore conseiller impérial. Je mentionnerai aussi la famille Kies de Temesvar, qui possédait pour 6 ou 7 millions d'immeubles, et dont le chef, M. le colonel Ernest Kies, a été fusillé et a eu toute sa fortune confisquée pour avoir pris part à l'insurrection de Hongrie. Dans le cours de mon travail, j'aurai l'occasion de signaler plusieurs des principaux Arméniens de Russie.